

بررسی فقهی حدود و شیوه‌های نظارت بر فضای مجازی با لحاظ لایه‌بندی گروه‌های کاربری در فضای مجازی

مرتضی اخترشناس^۱

مصطفی جلالی^۲

چکیده

فضای مجازی، فرصت‌های فراوانی را برای پیشرفت و سعادت انسان، فراهم کرده است؛ اما در کنار این فرصت‌ها در صورت عدم نظارت صحیح، تهدیدی خطرناک برای انسان‌ها وجود خواهد داشت. در جستار حاضر، با روش توصیفی تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و استفاده از پیشنهاد‌های صاحب‌نظران در عرصه فضای مجازی، به دو سؤال پرداخته شده است؛ اول اینکه شیوه‌های نظارت بر فضای مجازی با لحاظ لایه‌بندی گروه‌های کاربری، از نظر فقه شیعه به چه نحو است؟ و دوم اینکه حدود و چهارچوب این شیوه‌های نظارت چگونه است؟

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد، برای دستیابی به نظارت صحیح مبتنی بر فقه اسلامی، پنج عامل به عنوان پیش‌نیاز قبل از اجرای نظارت، لازم است که عبارت است از: ۱- پذیرش لزوم و وجوب نظارت بر فضای مجازی ۲- تحوّل در ساختارهای فضای مجازی با التفات به لزوم استفاده از امکانات حاضر جهت غلبه بر دشمنان و ترویج معارف دینی ۳- افزایش سواد رسانه‌ای در جهت آموزش بایدها و نبایدهای فقهی ۴- پذیرش تفاوت نظارت با تجسس و سپس حدود و شیوه‌های فقهی نظارت بر این فضا با توجه به آینده فضای مجازی در سه لایه کاربری کودک و خانواده، لایه کاربران صنفی و لایه عموم مردم، با توجه به قواعد فقهی مثل «حرمت حفظ کتب ضاله» و قاعده «امر به معروف و نهی از منکر» و قاعده «حفظ نظام»، مطرح می‌گردد و سرانجام در قسمت نتیجه‌گیری، پیشنهادهایی در جهت سیاست‌گذاری بیان می‌شود.

کلیدواژه‌ها: نظارت، فضای مجازی، لایه‌های کاربری، تجسس

۱. طلبه سطح دو و سه رشته تخصصی فقه و اصول.

۲. استاد سطح دو و سه مدرسه علمیه عالی نواب.

مقدمه

زندگی انسان‌ها در ادوار مختلف تاریخ بشر، دست‌مایه تغییرات و تحولات مختلفی قرار گرفته است. به جرأت می‌توان مهم‌ترین تحول زندگی بشر در عصر حاضر را، فضای مجازی عنوان کرد. سرعت این تحول، نسبتاً زیاد و چشمگیر بوده است، به‌طوری که اثرات آن در همه عرصه‌ها و جوانب مختلف زندگی بشر، نمایان و آشکار است.

فضای مجازی، مانند هر امکان و ابزار مؤثر دیگری، در کنار فواید بسیار خود، جولانگاه سوءاستفاده شیاطین، مستکبرین و مستثمرین عالم، قرار گرفته است و از این روی، به تهدیدی خطرناک برای انسان‌ها تبدیل شده است. بخش تهدیدآمیز فضای مجازی، از دید تصمیم‌گیران، خواص و مسئولین در اقصانقاط عالم پوشیده نبوده است و از این روی، بر نظارت، کنترل و مدیریت این فضا بسیار تأکید شده است؛ به‌طوری که در اصل دوم و سوم قانون اساسی به این مسأله اشاره شده است. (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۵۸: ۲۱-۲۳) مقام معظم رهبری، آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌ظه)، در تاریخ ۱۳۹۰/۱۲/۱۷ دستور تشکیل شورای عالی فضای مجازی و مرکز ملی فضای مجازی، را داده‌اند و بارها بر اهمیت این موضوع تأکید کرده‌اند؛ به عنوان نمونه، در یکی از سخنرانی‌های خود فرمودند:

«فضای مجازی، یک چیزی نیست که آدم بتواند مثل یک آب روانی، هر جور که می‌خواهد از آن استفاده بکند. دیگران دارند این آب را به یک سمتی که خودشان می‌خواهند، هدایت می‌کنند. آن‌ها دارند این فضا را هدایت و مدیریت می‌کنند. ما نمی‌توانیم بیکار بنشینیم در مقابل او. ما نمی‌توانیم مردمان را که با فضای مجازی ارتباط دارند، بی‌پناه رها کنیم.» (۱۳۹۹/۶/۲)

طرح مسأله

مسأله نظارت بر فضای مجازی، یکی از نیازهای اساسی دنیای امروز است. دلیل این نیاز، آسیب‌های فراوانی است که تا به امروز در این فضا وجود داشته و متأسفانه روزبه‌روز بر تعداد آن افزوده می‌شود.

در مورد اصل نظارت، تقریباً اختلافی میان صاحب‌نظران و خواص در داخل و خارج کشور وجود ندارد؛ اما در خصوص شیوه‌ها و حدود این نظارت، اختلافات فراوانی وجود دارد. بعضی از کشورها مثل آمریکا نظارت و حکمرانی بر این فضا را مختص به مسائل زیرساختی و فنی می‌دانند و در حیطه محتوا و مسائل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این فضا، قائل به آزادی مطلق هستند. (فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۴۷) البته واضح است که این روش برای حفظ منافع خود و تسلط بر دیگر کشورهاست. در مقابل این دیدگاه، بعضی از کشورها از جمله جمهوری اسلامی ایران، معتقد به نظارت بر این فضا در تمام عرصه‌ها و جوانب آن است. (فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۴۸) در این پژوهش، نگارنده تلاش کرده است با روش تحلیلی-توصیفی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، روش‌ها و حدود نظارت بر فضای مجازی از دیدگاه فقه شیعه را استخراج کرده و با کمک گرفتن از آرای صاحب‌نظران در فضای مجازی، مصادیق این روش‌ها و حدود را با لحاظ لایه‌های کاربری در این فضا، کشف و جمع‌آوری نماید.

پیشینه

نگارنده با جستجو در مقالات، پایان‌نامه‌ها و کتاب‌های مختلف به این نتیجه رسیده است که تاکنون، پژوهشی با این عنوان منتشر نشده است و پژوهش‌های انجام گرفته، محدود به بعضی از موارد این مسأله مثل فیلترینگ، امر به معروف و نهی از منکر، قواعد فقهی پالایش، حریم خصوصی و تجسس است. در میان پژوهش‌های صورت گرفته، شاید بتوان گفت، نزدیک‌ترین پژوهش موجود به پژوهش حاضر، مقاله اشتراکی آقایان محسن اسماعیلی و محمدصادق نصراللهی با عنوان «پالایش فضای

مجازی؛ حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی» است که در نشریه علمی - پژوهشی دین و ارتباطات به چاپ رسیده است. مهم‌ترین یافته‌های مقاله مذکور، عبارت‌اند از:

۱. قدر متیقن محتوایی که باید پالایش شود، محتوایی است که یقیناً گمراه‌کننده است.
۲. بازیگران پالایش، مسئولین و مردم هستند.
۳. هشدار دادن و ارتقای سواد رسانه‌ای به عنوان مصداقی از نهی قولی از منکر، لازمه پالایش است.
۴. از باب حرمت تجسس، پالایش باید از سمت **ارتباط‌گران** باشد.
۵. خودپالایشی و دیگرپالایشی، هر دو مورد تأکید شرع است.
۶. پالایش محتوای مجرمانه، بر مسدودسازی تارنما و شبکه اجتماعی اولویت دارد.
۷. مخاطب‌محوری در کنار محتواگرایی باید در امر پالایش لحاظ شود.
۸. اصل بر پالایش ماشینی است و پالایش انسانی عندالاضطرار و با حفظ شرایط است. (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵)

اما نکته‌ای که شاید بشود به عنوان نقد به مقاله مذکور اشاره کرد، این است که در این مقاله به روش‌های اجرایی و مصداقی پالایش و نظارت بر فضای مجازی در تمام لایه‌های کاربری فضای مجازی و همچنین به آینده این فضا و بی‌اثر شدن بعضی از روش‌های فعلی نظارت و پالایش مثل فیلترینگ، اشاره‌ای نشده؛ ولی در پژوهش حاضر سعی شده است تا به مسأله حاضر، با دید جامع از نگاه شرع پرداخته شود و خلأهای پژوهش‌های پیشین را حل کرده و پیشنهادهایی هم در مقام سیاست‌گذاری در قسمت نتیجه‌گیری ذکر شود.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. مفهوم‌شناسی فضای مجازی فضای مجازی، از دو واژه فضا و مجاز تشکیل شده است. فضا در لغت به معنای جای وسیع و فراخ است. (دهخدا، ۱۳۰۹: ۲۷/۱۲۵۲) فضا معمولاً در مقایسه با مکان تعریف می‌شود؛ به این صورت که مکان دارای محتوا، دو بعد، مرز و محدودیت است؛ ولی فضا نوعی خلأ بوده و دارای مکان و محدوده مشخصی نیست و تا حدودی نامتناهی است. (روحانی، ۱۳۹۶: ۸) مجاز، در لغت به

چیزی گفته می‌شود که واقعیت و حقیقت ندارد. (معین، ۱۳۸۱: ۵۳۲/۲)

تعریف لغوی فضای مجازی، سبب شده است که بعضی از مردم، از این فضا برداشت غیر واقعی داشته باشند و خیلی از اعمال ناپسند را در این فضا جایز بدانند؛ در صورتی که فضای مجازی موجود، تمام اثرات فضای حقیقی را داراست و باید توجه کرد که به این فضای کاملاً واقعی و حقیقی، از روی تسامح فضای مجازی گفته می‌شود. (جوادی آملی: ۹۵/۸/۱۶)

برای اصطلاح فضای مجازی، تعاریف مختلفی ذکر شده است؛ اما وجه مشترک تمام این تعاریف و جوهره اصلی آن‌ها، این است که فضای مجازی به مکانی گفته می‌شود که توسط سخت‌افزارهایی ایجاد شده و وظیفه آن، شبیه‌سازی دنیای فیزیکی در وسعتی فراتر است. (امامی و یاراحمدی، ۱۳۹۶: ۱۲) باتوجه به تعریف اصطلاحی فضای مجازی، می‌توانیم به این نتیجه برسیم که این فضا شامل اینترنت، سایت‌ها، وبلاگ‌ها، بازی‌های رایانه‌ای، شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های تعاملی، تماس‌های تلفنی، پیامک‌ها، نرم‌افزارها، اپلیکیشن‌ها و ... می‌شود. (دوران، ۱۳۸۶: ۳۹-۴۱) و هر مکانی که توسط سخت‌افزارهای رایانه‌ای، ایجاد می‌شود و نوعی شبیه‌سازی دنیای فیزیکی را با جلوه‌ها و ترفندهایی به نمایش می‌گذارد، شامل فضای مجازی می‌شود؛ بنابراین با فضای بسیار گسترده‌ای روبه‌رو هستیم.

۱،۲. مفهوم‌شناسی نظارت نظارت، از واژه عربی «النَّظَرُ» گرفته شده است. واژه نظر، در زبان عرب به معنای نگاه کردن است که گاهی مراد از آن، دقت، تأمل و تدبّر است؛ (قرشی، ۱۳۷۱: ۸۱/۷) مثل مراد از این واژه در آیه شریفه: «وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ» (حشر، ۱۸) و گاهی هم مراد، معرفت و شناخت حاصل از جست‌وجو است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۱۲) در لغت‌نامه‌های فارسی، نظارت به معنای مراقبت در اجرای کاری، است. (عمید، ۱۳۴۲: ۱۰۲۲) باتوجه به معنای لغوی واژه نظارت، به این نتیجه می‌رسیم که نظارت به معنای مراقبت کردن و دیده‌بانی نمودن در اجرای کاری است؛ اما چون این واژه معمولاً در علم مدیریت کاربرد دارد، لازم است

برای فهم دقیق آن، به این علم رجوع کنیم.

نظارت در علم مدیریت، مقایسه باید‌ها با هست‌ها تعریف شده است؛ یعنی وقتی برنامه‌ریزی برای انجام کاری صورت گرفت، آن فرآیند و تلاش منظمی که برای رصد و تطابق آنچه انجام می‌شود و به عبارتی هست‌ها و آنچه موجود است و گاهی انحرافات موجود، با آنچه که باید اتفاق می‌افتاده، نظارت نام دارد. (رضائیان، ۱۳۸۲: ۲۳۹)

بنابراین، نظارت دارای چهار فرآیند و مرحله است:
مرحله اول: تعیین معیار یا ضابطه برای نظارت مرحله دوم: سنجش عملکرد در برابر معیارها مرحله سوم: تشخیص انحرافات و تحلیل علل آن‌ها مرحله چهارم: اقدامات اصلاحی (رضائیان، ۱۳۸۲: ۲۳۹)

۲. پیش‌نیازهای نظارت بر فضای مجازی از دیدگاه فقهی
بعد از اینکه مفهوم فضای مجازی و نظارت مشخص شد، لازم است پیش‌نیازهای نظارت بر فضای مجازی با مراجعه به متون دینی، مشخص شود تا شیوه‌هایی که در ادامه برای نظارت گفته می‌شود، کارآیی لازم خود را دارا باشد. این پیش‌نیازها، عبارت است از:

۲.۱. پذیرش لزوم و وجوب نظارت بر فضای مجازی
اولین پیش‌نیاز، این است که تمام مکلفین بپذیرند نظارت بر فضای مجازی، نه تنها امر لازمی است، بلکه به این امر، به عنوان یک واجب شرعی نگاه کنند.
دلیل وجوب اصل نظارت بر فضای مجازی، با توجه به دو آسیب بزرگ فضای مجازی، مشخص می‌شود.

آسیب اول، صدمات و خراب‌کاری‌هایی است که دشمن به واسطه این فضا می‌تواند انجام دهد؛ مثل جاسوسی اطلاعات، فتنه‌انگیزی و ... که رصد و جلوگیری از این اقدامات دشمن، با توجه به قاعده نفی سبیل واجب است؛ چون ادله این قاعده،

از جمله آیه ۱۴۱ سوره مبارکه نساء «... وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» هر گونه حکم شرعی را که سبب تسلط و استیلای کفار بر مؤمنین شود، نفی می کند. (بجنوردی، ۱۳۷۷: ۱/ ۱۸۷-۱۹۱)؛ بنابراین، جواز شرعی استفاده از فضای مجازی، مشروط به عدم فرصت دهی به دشمنان اسلام برای ضربه زدن به مؤمنین از طریق این مکان است.

آسیب دوم، انحرافات و جرایمی است که توسط خود مسلمین در فضای مجازی صورت می گیرد؛ مثل دزدی، تجاوز به حریم شخصی، انتشار تصاویر مستهجن و ... که جلوگیری از این موارد، با توجه به قاعده امر به معروف و نهی از منکر که وجوبش توسط قرآن، روایات، اجماع و عقل ثابت شده است، واجب است. (نجفی، ۱۴۲۱ق: ۱۱/ ۲۶۲) بنابراین، با دو قاعده شرعی نفی سبیل و امر به معروف و نهی از منکر، مشخص شد که باید از آسیب های موجود در این فضا جلوگیری کرد و از آنجا که نظارت بر فضای مجازی، مقدمه جلوگیری از آسیب های مذکور است و مقدمه واجب هم، به حکم عقل واجب است (مظفر، ۱۴۳۰ق: ۲/ ۳۲۰)؛ پس نتیجه می گیریم که نظارت بر فضای مجازی، فی الجمله واجب است.

۲.۲. تحول در زیرساخت ها

یکی از موانع مهم در مسیر نظارت صحیح بر فضای مجازی، زیرساخت های فنی موجود در فضای مجازی است؛ به این علت که این زیرساخت ها از جمله اینترنت، پلتفرم ها، سیستم های عامل و ... اغلب مستقیم یا غیر مستقیم، توسط دشمنان اسلام مثل دولت آمریکا و صهیونیست ها اداره و مدیریت می شود و تمام سعی خود را می کنند که از این طریق بر جوامع دیگر، تسلط داشته باشند (کلانتری، ۱۴۰۰/ ۱۷/ ۱۴۰۰) و مطمئناً با نظارت که منجر به قطع دست اندازی های آنها می شود، مخالف هستند و مانع آن می شوند.

بنابراین، با توجه به قاعده فقهی نفی سبیل، واجب است که زیرساخت های فنی

فضای مجازی، بومی‌سازی شود تا این امکان فراهم شود که شیوه‌های نظارت بر این فضا، به درستی اجرا شود و مطمئناً این امر در مدل‌های کلان خود، مثل بومی‌سازی اینترنت، تنها توسط حکومت‌ها قابل انجام است.

ذکر این نکته هم الزامی است که ایجاد زیرساخت‌های بومی، به معنای قطع ارتباط با زیرساخت‌های جهانی نیست، (مؤمن نسب، ۱۳۹۵) بلکه شرکت‌های خارجی از طریق زیرساخت‌های خود، **تا زمانی که قوانین کشور را که براساس فقه مبین اسلام است، بپذیرند، می‌توانند به کاربران خدمات رسانی کنند** و حتی با توجه به آیه ۶۰ سوره مبارکه انفال: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» می‌توان گفت، کسانی که توانایی دارند باید از این زیرساخت‌های خارجی برای تبلیغ و ترویج معارف قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام استفاده کنند (قرائتی، ۹۶/۵/۷) و از این طریق، مکر دشمنان اسلام را به خودشان برگردانند.

۲،۳. افزایش سواد رسانه‌ای کاربران

سواد رسانه‌ای، یک نوع درک مبتنی بر مهارت است که می‌توان براساس آن، انواع رسانه‌ها را از یکدیگر تمیز داد و انواع تولیدات رسانه‌ای را از یکدیگر تفکیک و شناسایی کرد و بایدها و نبایدهای اسلامی برای استفاده از آن را آموخت. (راضی، ۱۳۹۶: ۱۶) همان‌طور که در ادامه خواهد آمد، مهم‌ترین نقش‌آفرین و بازیگر در نظارت بر فضای مجازی، خود مردم هستند و تا زمانی که سواد رسانه‌ای مردم به حد قابل قبولی نرسد، نظارت بر فضای مجازی به خوبی انجام نخواهد شد؛ بنابراین، **افزایش فضای مجازی مقدمه نظارت است و لذا خودش هم از باب مقدمه واجب، واجب می‌شود.**

باتوجه به آیه ۱۰۵ سوره مبارکه مائده: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ» بر هر کاربر فضای مجازی لازم است که سواد رسانه‌ای را بیاموزد و افرادی که آموزش لازم را فراگرفته‌اند باتوجه به قاعده ارشاد جاهل، از حیث وجوب تبلیغ تکالیف، (انصاری،

۱۴۱۱ق: ۳۲/۱) واجب است که حکم شرعی استفاده از این فضا را به دیگران بیاموزند و واضح است که حکومت هم در این زمینه به طریق اولی، وظیفه بیشتری دارد.

۲،۴. پذیرش تفاوت میان نظارت و تجسس

تازمانی که مردم و نقش آفرینان در نظارت بر فضای مجازی، بر این باور باشند که نظارت، یعنی تجسس و دخالت در زندگی دیگران، نمی‌توان از نظارت، انتظار رسیدن به نتیجه مطلوب را داشت و مطمئناً این نتایج محقق هم نخواهد شد و همکاری‌های لازم برای انجام آن، صورت نخواهد گرفت.

نظارت با تجسس از جهات مختلفی تفاوت دارد که عبارت است از:

أ) تفاوت مفهومی: تجسس که یک واژه عربی و مصدر باب تفعّل از ریشه «جَسَّ» است، در زبان عرب به معنای تفتیش از باطن کارها است و اغلب در مورد شرّ و کار ناپسند استفاده می‌شود؛ (ابن منظور، ۱۳۰۸ق) همان طور که در آیه ۱۲ سوره مبارکه حجرات هم آمده است: «وَلَا تَجَسَّسُوا».

از تعریف لغوی واژه تجسس و نظارت، می‌توان نتیجه گرفت که این دو واژه از لحاظ مفهومی، کاملاً با هم متفاوت هستند؛ چرا که نظارت دارای بار معنایی مثبت و برای کنترل نمودن اجرای صحیح برنامه است و مربوط به انحرافات می‌شود که ظاهر و آشکار است تا جلوی آن‌ها را بگیرد؛ ولی تجسس، اغلب جنبه منفی دارد و به معنای فضولی کردن و جاسوسی کردن در امور پنهانی و مخفی انسان‌ها است.

ب) تفاوت در حکم: زمانی که بر موردی در فضای مجازی، نظارت صدق بکند، همان طور که ثابت شد، حکم شرعی آن وجوب است و در موردی که تجسس، در فضای مجازی صدق بکند، حکم شرعی تجسس در این فضا و به طور کلی تجسس از عیوب و لغزش‌های مسلمانان به نص قرآن، حرام و ممنوع است (نجفی، ۱۳/۲۹۸) و تجاوز به حریم شخصی انسان‌ها که از نظر شارع دارای حرمت است، محسوب می‌شود؛ (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۸) اما در موردی که به ظاهر، تجسس است؛ (مثل

شنود تماس تلفنی دیگران) ولی در موردی خاص قرار گرفته است؛ مثل اینکه، آن فرد تروریست است و قصد خراب کاری دارد و لازمه نظارت این است که این شنود انجام شود؛ در اینجا چون نظارت، امری مهم می‌باشد و تجسس امری مهم است؛ طبق قاعده اصولی تقدم اهم بر مهم در زمان تراحم، (طباطبایی قمی، ۱۳۷۱: ۳/۲۱۲) حکم نظارت بر تجسس مقدم می‌شود ولذا در این موارد هم، نظارت واجب و لازم است؛ همان طور که حضرت علی علیه السلام در نامه ۵۳ نهج البلاغه به مالک اشتر می‌فرماید: «وَأَبْعَثِ الْعُيُونَ مِنْ أَهْلِ الصَّدَقِ وَالْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ»

۳. حدود و شیوه‌های فقهی نظارت بر فضای مجازی

حدود و شیوه‌های نظارت بر فضای مجازی، در هر لایه از کاربران این فضا متفاوت است؛ بنابراین، حدود و شیوه‌های نظارت را با توجه به لایه‌های کاربری در ادامه مورد بررسی فقهی قرار خواهیم داد.

۳.۱. لایه کاربری کودک و خانواده

کودکان و اعضای خانواده در فضای مجازی، در معرض آسیب‌های گوناگونی، مثل سرقت، شبهه‌های اعتقادی، انحرافات جنسی و ... هستند؛ بنابراین، به این دلیل که نظارت در این لایه کاربری، متوجه اصل کانون خانواده است، از اهمیت بالایی برخوردار است. وظیفه نظارت بر این لایه کاربری، بر عهده والدین و حکومت است که در ادامه توضیح داده خواهد شد.

کودکان و اعضای خانواده مخصوصاً تا سنی که هنوز نمی‌توانند به خوبی آسیب‌ها و خطرات را در فضای مجازی تشخیص دهند. اگر والدین (یا سرپرستان) بر اعمال آن‌ها نظارت نداشته باشند، با وجود مشکلات این فضا، قطعاً آسیب خواهند دید؛ بنابراین، با توجه به قاعده «لاضرر و لااضرار» که یکی از مهم‌ترین قواعد فقهی است (خوانساری، ۱۳۷۳ق: ۱۹۱) می‌توان نتیجه گرفت که بر والدین، واجب است بر اعمال فرزندان خود نظارت داشته باشند تا فرزندانشان از طریق این فضا دچار ضرر و

آسیب نشوند.

والدین با استفاده از روش‌های زیر می‌توانند بر اعمال فرزندان خود در فضای مجازی، نظارت داشته باشند:

أ. والدین با استفاده صحیح خود از فضای مجازی، می‌توانند به صورت غیر مستقیم بر اعمال فرزندان خود در این فضا، نظارت داشته باشند؛ چرا که فرزندان هم اغلب همان گونه عمل خواهند کرد. همان طور که در حدیث زراره از امام صادق علیه السلام آمده است: «يُحْفَظُ الْأَطْفَالُ بِصَلَاحِ آبَائِهِمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۸/۲۳۶)

ب. والدین می‌توانند برای استفاده فرزندان خود از فضای مجازی، قوانینی قرار دهند تا زمان استفاده از این ابزار مجازی، محدود باشد. همچنین، پدر و مادر، خود در زمان استفاده فرزندان از این فضا حضور داشته باشند تا نظارت به خوبی انجام شود و به صورت‌های مختلف، تشویق‌ها و مجازاتی اندک هم قرار دهند. (یاراحمدی و امامی، ۱۳۹۴: ۱۲۸)

نکته: زمانی پدر و مادر می‌توانند ناظر خوبی برای فرزندان خود در این فضا باشند که رابطه عاطفی صحیحی میان آن‌ها و فرزندان برقرار باشد؛ زیرا نظارت همیشه یک طرفه نیست و گاهی لازم است طرف مقابل هم به ناظران کمک کند و چیزی را از آن‌ها مخفی نکند که این جز با رابطه‌ای صمیمی، میان والدین و فرزندان محقق نخواهد شد. (عباسی ولدی، ۱۳۹۷: ۷/۲۰۸-۲۱۵)

ج. والدین می‌توانند برای نظارت بر استفاده کودکان خود در این فضا، از ابزارهایی که رصدکننده این فضا هستند، استفاده کنند، (یاراحمدی و امامی، ۱۳۹۴: ۶۸) البته مشخص است که این روش، تنها در سنین کودکی فرزندان جوابگو است و بعد از مکلف شدن فرزندان حتی اگر امکان‌پذیر باشد، والدین تنها در زمانی باید از این گونه ابزار استفاده کنند که یقین یا اطمینان داشته باشند که فرزندان در معرض انحرافات خطرناکی در این فضا هستند؛ چون در این گونه موارد، میان حکم نظارت و تجسس، تراحم پیش می‌آید و شک داریم که والدین بتوانند چنین نظارتی را انجام دهند و در

این صورت لازم است به قدر متیقن که حالت یقین و اطمینان به ضرردیدن فرزندان است، اکتفا کرد.

د. والدین با توجه به قاعده «لاضرر و لاضرار» وظیفه دارند در مواردی که متوجه قصد آسیب‌زدن متخلفان از طریق این فضا به فرزندان خود شدند، در صورتی که خود توانایی دفع این آسیب را دارند، جلوگیری کرده و در غیر این صورت از حکومت، جلوگیری از خاطی را مطالبه نمایند. بازیگر دیگر نظارت در این لایه با توجه به قاعده وجوب حفظ نظام، حکومت است که وظیفه دارد با نظارت بر فضای مجازی، امنیت را برای این لایه کاربری فراهم کند. (سند، ۱۴۳۲ق: ۵/ ۳۰۵) حکومت با روش‌های زیر می‌تواند ناظر بر عملکرد کاربران در این لایه باشد:

أ. حکومت‌ها با توجه به قاعده فقهی حرمت حفظ کتب ضاله (انصاری، ۱۴۱۱ق: ۱/ ۱۱۵) باید امکاناتی، ویژه کودکان و نوجوانان قرار دهند تا این لایه کاربری بتواند به راحتی از فضای مجازی برای برنامه‌هایی که به آن‌ها احتیاج دارند؛ مثل فیلم‌های برنامه کودک، بازی‌های رایانه‌ای و ... استفاده کنند و خطر و آسیبی آن‌ها را تهدید نکند و با مطالب گمراه‌کننده‌ای مواجه نشوند.

ب. حکومت، طبق قاعده حفظ نظام که مفاد آن حرمت اخلال در حکومت اسلامی است، (سیفی، ۱۴۲۵ق: ۱/ ۱۲) وظیفه دارد گروهی را برای نظارت بر عملکرد کاربران این لایه در فضای مجازی، مأمور کند تا این گروه با ابزارهای فنی بتواند تا حدودی به صورت مستقیم بر این فضا نظارت داشته و یا به صورت غیر مستقیم با کمک گزارشات مردمی، با متخلفان که قصد تعدی و مداخله در عملکرد کاربران این لایه را دارند، برخورد کرده و مجازاتی در خور آن جرم قرار دهند و این وضع و اعمال مجازات باید با اذن حاکم شرع که توان وضع تعزیر را دارد، باشد. (مدنی کاشانی، ۱۴۱۰ق: ۹۷/ ۳، ۲) لایه کاربران صنفی

منظور از کاربران صنفی در فضای مجازی، صنف‌های متفاوتی هستند که به مقتضای کار خود، نیاز به فضای مجازی دارند؛ مثل صنف مسئولان دولتی،

دانشجویان، طلبه‌ها، دانش آموزان، کارکنان یک اداره، مهندسان، پزشکان و مرجع اصلی نظارت در این لایه، حکومت است و براساس قاعده حفظ نظام و حرمت حفظ کتب ضالّه، موظف است فضای مجازی ویژه‌ای برای هر صنف، ایجاد کند تا به راحتی به مطالب و محتواهای مورد نیاز خود، دسترسی داشته باشند و از مطالبی که برای آن صنف مضرّ و گمراه کننده است، ایمن باشند؛ زیرا ممکن است بعضی از محتواها برای گروهی لازم و برای گروهی دیگر، مضرّ و گمراه کننده باشد.

همچنین، حکومت موظف است براساس آیه ۱۰۴ سوره مبارکه آل عمران: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» و قاعده امر به معروف و نهی از منکر و همچنین گستردگی کاربران فضای مجازی، گروهی که صلاحیت نظارت را دارند، انتخاب کند تا این گروه با روش‌های زیر، نظارت بر این لایه کاربری را در فضای مجازی به خوبی انجام دهند.

أ) این گروه، همان طور که در قسمت پیش نیازهای نظارت گفته شد، ابتدا باید در جهت آموزش سواد رسانه‌ای به این لایه از کاربران گام بردارد. ب) این گروه، براساس قاعده حفظ نظام می‌تواند از کاربران تعهد بگیرند در صورتی که کاربران، اعمال نامشروعی در این فضا مرتکب شدند، امکان استفاده آن‌ها از این فضا، محدود یا در صورت لزوم، قطع شود.

ج) این گروه، براساس قاعده حرمت حفظ کتب ضاله و وجوب دفع آن، می‌تواند با استفاده از امکانات فنی و رسانه‌ای، به صورت غیر مستقیم و ماشینی بر این فضا نظارت داشته باشد و در صورت لزوم و اضطرار، طبق قواعد مذکور و همچنین قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» (حکیم، ۱۴۲۹ق: ۱۲۱) با شیوه مستقیم از طرقی مثل هک کردن، این وظیفه را انجام دهد.

د) روش برخورد این گروه با متخلفان به این صورت است که اگر تخلف کاربران از مواردی است که دارای حدّ است، باید مستقیم به مراجع قضایی انتقال داده شود و اگر غیر از این موارد است، براساس مراتب امر به معروف و نهی از منکر، ابتدا باید

به صورت لسانی یا نوشتاری، مثل پیامک به متخلف تذکر دهند که دست از عمل منکر خود بردارد و در صورت تکرار با امکانات فنی، موارد خلاف شرع را از این فضا پاکسازی کرده و دسترسی آن کاربر را محدود یا قطع کنند. (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲: ۳/۴۰۴)

نکته: برای مقابله با جرایم رایانه‌ای، معمولاً اولین اقدامی که به ذهن می‌آید، بحث فیلترینگ است؛ در حالی که باتوجه به آینده این فضا و رشد سریع تکنولوژی، این احتمال قوی وجود دارد که این امکان به زودی بی‌اثر شود؛ علاوه بر اینکه، هم اکنون ابزاری برای دورزدن آن، از جمله برنامه‌های فیلترشکن وجود دارد؛ بنابراین باید دنبال روش بهتری بود که به نظر نگارنده، بهترین راه، همان طور که اشاره شد، افزایش آگاهی در مردم نسبت به مضرات فضای مجازی و ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در آنان برای انجام وظیفه امر به معروف و نهی از منکر در مرتبه قلبی و لسانی است. حکومت نیز در مرتبه سوم نهی از منکر در کنار فیلترینگ می‌تواند از وضع قوانین و مجازات استفاده کند.

۳.۳. لایه کاربران عادی

مراد از کاربران در این لایه، عموم مردم هستند؛ بنابراین، رابطه این لایه با دو لایه پیشین از نظر منطقی، عموم و خصوص مطلق است و شیوه‌ها و حدود در این لایه، شامل دو لایه پیشین هم می‌شود.

از آنجا که مرجع اصلی نظارت در این لایه، با توجه به قاعده حفظ نظام، حکومت است، حکومت وظیفه دارد با ایجاد گروه نظارتی ویژه فضای مجازی، نظارت کامل بر این قسمت داشته باشد تا امنیت سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بر این فضا حاکم باشد؛ ولی دور از انصاف است که تمام وظیفه نظارت را در این لایه بر عهده حکومت بدانیم و مطمئناً مردم، نقش اساسی و انکارناپذیری در این امر دارند؛ به این صورت که در مرحله اول هر کس وظایف شرعی استفاده از این فضا را یاد بگیرد و در مرحله دوم، همگی در استفاده از این فضا، قواعد و اصول تقوا را رعایت کنند و

خود بر اعمالی که انجام می‌دهند، نظارت داشته باشند و در مرحله سوم، در ارتباط با دیگران، حس مسئولیت داشته باشند و در صورت مشاهده جرایم و تخلفات، با داشتن شرایط لازم، مراتب امر به معروف و نهی از منکر را انجام دهند، به جز مرتبه سوم امر به معروف و نهی از منکر، مثل هک کردن حساب کاربری، برخورد و مجازات فیزیکی، قطع اینترنت و دیگر امکانات این فضا و ... که به خاطر قواعد ثانویه از جمله قاعده حفظ نظام، این مرحله تنها بر عهده حکومت می‌باشد؛ چون اگر هر کسی بخواهد به صورت جدا این وظیفه را انجام دهد، موجب اختلال در نظام می‌شود که شارع مقدس، راضی به انجام آن نیست.

بنابراین، اجرای این فریضه، خود نباید مصداقی از منکر باشد و آشکار است که مراد از امر و نهی در امر به معروف و نهی از منکر، ایجاد معروف و از بین رفتن منکر است (نجفی، ۳۱۸/۲۱) و در صورتی که مردم و حکومت، به این وظیفه شرعی خود در نظارت بر فضای مجازی عمل کنند، مراد شارع از این وظیفه هم، در این فضا محقق خواهد شد؛ همان طور که کارایی این فریضه الهی در روایت امام باقر علیه السلام مشخص می‌شود:

«إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ ... إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ سَبِيلُ الْأَنْبِيَاءِ وَمِنْهَا جُ الصُّلَحَاءِ، فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تُقَامُ الْفَرَائِضُ وَتَأْمَنُ الْمَذَاهِبُ وَتَحُلُّ الْمَكَاسِبُ وَتَرُدُّ الْمَظَالِمَ وَتُعَمِّرُ الْأَرْضَ وَيَتَصَيَّفُ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَيَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۹/۱۶) همچنین در این فضا، همه مردم وظیفه دارند طبق قاعده ارشاد جاهل، زمانی که مکلفی بر اثر بی‌اطلاعی، مرتکب منکری می‌شود، ضمن تذکر، حکم شرعی مورد نظر را به او آموزش دهند.

حکومت برای نظارت بر این فضا نیاز به سیاستگذاری دارد که در قسمت پیشنهاداتی در مقام سیاستگذاری، ذکر خواهد شد.

نکته ۱: خیلی از جرایمی که توسط مردم در فضای مجازی صورت می‌گیرد،

در مسائل دیگری از جمله فشارهای اقتصادی، بیکاری، گرانی، فقر و ... و فشارهای اجتماعی از جمله خلأهای عاطفی، بی‌مهری‌ها و مسائل دیگر ریشه دارد که باعث پیچیدگی نظارت بر این فضا می‌شود؛ بنابراین، اگر دولت اسلامی که به نظر مقام معظم رهبری، هنوز در کشور ایجاد نشده است، (خامنه‌ای: ۱۳۸۳/۸/۶) محقق شود و وظایف خود را در تمام مسائل کلان و خرد جامعه با کمک مردم به خوبی انجام دهد، کار نظارت بر فضای مجازی هم به مراتب آسان‌تر خواهد شد.

نکته ۲: با توجه به مهم بودن بحث نظارت بر فضای مجازی و همچنین موانع و مشکلات زیادی که در مسیر آن در فضای مجازی فعلی کشور وجود دارد، لازم است تمام مراحل یک انقلاب اسلامی، استقلال ملی و اسلامی حاصل شود که مصداق آن در این فضا، تشکیل نظام اسلامی، استیلا ملی و اسلامی حاصل شود که مصداق آن در این فضا، بومی‌سازی زیرساخت‌های فضای مجازی بر اساس ارزش‌های ملی و اسلامی است و در مرحله بعد، قانون اسلامی منقح شود که مصداق آن در این فضا، مشخص شدن دقیق قوانین و مقررات و جرایم استفاده از این فضا می‌باشد و در مرحله بعد هم دولت اسلامی باید محقق شود که مصداق آن در این فضا، اصلاح و عملکرد درست دستگاه‌های مدیریتی مرتبط با این فضا است و در مرحله بعدی، ایجاد جامعه اسلامی است که مصداق آن در این فضا، محقق شدن آرمان‌های اسلامی مثل عدالت، آزادی و پیشرفت‌های علمی و ... از طریق این فضا می‌باشد. (مؤمن‌نسب، ۱۳۹۵)

نتیجه گیری

پژوهش حاضر به منظور بررسی فقهی حدود و شیوه‌های نظارت بر فضای مجازی با لحاظ لایه‌بندی گروه‌های کاربری در فضای مجازی، صورت گرفت.

اولین یافته‌ای که از پژوهش حاضر به دست آمد، این بود که برای دستیابی به نظارتی صحیح بر اساس فقه اسلامی، ابتدا لازم است چند عامل به عنوان پیش‌نیاز، محقق شود که عبارت بود از:

۱. پذیرش لزوم و وجوب نظارت بر فضای مجازی. ۲. تحول در زیرساخت‌های فضای مجازی. ۳. افزایش سواد رسانه‌ای در جهت باید‌ها و نبایدهای شرعی استفاده از فضای مجازی. ۴. پذیرش تفاوت نظارت با تجسس.

دومین یافته‌ای که از پژوهش پیش روی به دست آمد، این بود که از فقه مبین اسلام، می‌توان شیوه‌های نظارت و حدود نظارت بر فضای مجازی در هر سه لایه کاربری کودک و خانواده، کاربران ویژه و کاربران عادی را کشف کرد که این موارد با ذکر قواعد فقهی، مطرح شد و در ضمن، مقاله به آینده فضای مجازی و بی‌اثر شدن بعضی از راهکارهای نظارت، مثل فیلترینگ و همچنین به نظریه رقیب موجود که آزادی مطلق محتوایی در فضای مجازی بود، اشاره کرد و آن را نقد نمود.

پیشنهادهایی در مقام سیاست‌گذاری

۱. به‌روزرسانی اطلاعات مسئولین مدیریت و نظارت بر فضای مجازی، نسبت به موضوعات، مسائل، جرایم و مشکلات جدید فضای مجازی.

۲. استفاده از جدیدترین تکنولوژی‌ها و امکانات رایانه‌ای برای نظارت و اشراف کامل بر فضای مجازی.

۳. گزارش واقعی و شفاف درباره اقداماتی که توسط مسئولین مربوط صورت می‌گیرد و ارائه آن به مردم.

۴. جدّیت در تکمیل و راه‌اندازی شبکه ملی اطلاعات.

۵. حمایت از تولید محتوای سالم و جذاب در فضای مجازی برای غلبه بر محصولات مخرب.

۶. راه‌اندازی بسیج سایبری برای نظارت مردمی فضای مجازی.

۷. راه‌اندازی دوره‌های کاربردی سواد رسانه‌ای و سبک زندگی اسلامی در فضای مجازی.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. سایت رسمی مقام معظم رهبری (<https:khamenei.ir>)
۲. فیروز آبادی، ابوالحسن، درآمدی بر حکمرانی فضای مجازی، تهران، دانشگاه امام صادق (علیه السلام) و مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۹.
۳. اسماعیلی، محسن و نصراللهی، محمدصادق، پالایش فضای مجازی، حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی، دین و ارتباطات، ۱۳۹۵.
۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۴۱.
۵. روحانی، مهدی، فضای مجازی و فرهنگ، مشهد، مینوفر، ۱۳۹۶.
۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، ادنا، ۱۳۸۶.
۷. جوادی آملی، عبدالله، (<http:javadi.esra.ir>).
۸. امامی، سیدصابر و یاراحمدی خراسانی، مهدی، مدیریت فرزندان در فضای مجازی، تهران، به پویش، ۱۳۹۴.
۹. دوران، بهزاد، هویت اجتماعی و فضای سایبرنتیک، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۶.
۱۰. قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، لبنان، دار

الشامیه، ۱۴۱۲ق.

۱۲. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، میلاد نور، ۱۳۸۹.
۱۳. رضائیان، علی، اصول مدیریت، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ۱۳۸۲. بجنوردی، حسن، القواعد الفقهیه، قم، نشر الهادی، ۱۳۷۷.
۱۴. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، (ط. القدیمه)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۱۵. مظفر، محمدرضا، اصول الفقه، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم، ۱۳۴۰ق.
۱۶. کلاتری، عبدالحسین، مصاحبه، (<https://farsi.khamenei.ir>)، ۱۴۰۰/۰۱/۱۷. مؤمن نسب، روح الله، فضای مجازی، فرصت‌ها و تهدیدها، تهران، کیهان فرهنگی، ۱۳۹۵.
۱۷. قرائتی، محسن، یادداشت فعالیت در فضای مجازی از منظر قرآن، (<https://qunoot.net>)، ۱۳۹۶.
۱۸. راضی، محمدرضا، سواد رسانه‌ای و احکام فقهی رسانه‌ها، تهران، پشتیبان، ۱۳۹۶.
۱۹. انصاری، مرتضی، المکاسب، قم، دار الذخائر، ۱۴۱۱ق.
۲۰. الانصاری، ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۲۱. محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه (بخش جزائی)، تهران، مرکز

- نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۳.
۲۲. طباطبایی قمی، تقی، آراؤنا فی اصول الفقه، قم، محلاتی، ۱۳۷۱.
۲۳. خوانساری نجفی، موسی، منیة الطالب، تهران، المكتبة المحمدية، ۱۳۷۳ق.
۲۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۵. عباسی ولدی، محسن، ارتش رایانه‌ای و نوازش تازیانه‌ای، قم، آیین فطرت، ۱۳۹۷.
۲۶. سند، محمد، بحوث فی القواعد الفقهیه، بیروت، دار المتقین، ۱۴۳۲ق.
۲۷. سیفی، علی اکبر، مبانی الفقه الفعّال فی القواعد الفقهیه الاساسیه، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم و دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۵ق.
۲۸. حکیم، محمد تقی، القواعد الفقهیه فی الفقه المقارن، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامیة و المعاونة الثقافیة و مرکز التحقیقات و الدراسات العلمیة، ۱۴۲۹ق.
۲۹. هاشمی شاهرودی، محمود، موسوعة الفقه الاسلامی المقارن، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۴۳۲ق.
۳۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۹ق.